

УДК 347.5

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

THEORETICAL-LEGAL'S ANALYSIS OF THE PECULIARITIES OF THE CIVIL RESPONSIBILITY

Петришин Н.Т.,
*аспірант цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка*

У даній статті проаналізовано та систематизовано погляди науковців, які займаються дослідженням особливостей відповідальності, подано власне бачення та запропоновано шляхи вирішення поставлених автором завдань через посередництво формування єдиної парадигми відповідальності в українській правничій науці.

Ключові слова: цивільна відповідальність, її види, негативні наслідки, завдаток, обов'язок, збитки.

В статті проведено теоретико-правовий аналіз особливостей гражданської ответственности, предложено авторское видение к вопросу об проблеме применения задатка к договору, анализируются труды украинских и зарубежных ученых и предлагаются изменения в законодательство Украины.

Ключевые слова: гражданская ответственность, задаток, правомочие, убытки, негативные правовые последствие.

In the article the peculiarities of the civil responsibility are analyzed. The need of new meaning of the consequences of non-conclusion's the main contract is attempt to set in the present article. In article the author's position on the question of the reinterpretation preliminary agreement and advance payment is proposed, problems of a civil liability in the system of the legal responsibility are investigated, works of the Ukrainian and foreign scientists are analyzed and changes in the legislation of Ukraine are offered.

Key words: civil responsibility, consequences of non-conclusion of the main contract, advance payment, obligation, damages.

Актуальність. Небагато праць присвячено питанням класифікації юридичної відповідальності, а ті, які публікуються, головним чином, не вирішують проблеми розмежування приватної та публічної відповідальності, а тільки актуалізують та обґрунтовують потребу у виникненні «комплексних галузей» права, які є винятком із правила поділу родового поняття на видові. Отже, за ознакою предмета правового регулювання в контексті приватного та публічного права можна окреслити такий алгоритм виокремлення й розмежування видів відповідальності: «галузь права» – «вид відповідальності». Виходячи із зазначеного, важливо дотримуватись іншого правила логічного поділу понять, згідно якого члени поділу повинні виключати один одного – тобто не мати спільних елементів обсягу.

Постановка проблеми. Аналізуючи існуючі точки зору в правничій літературі точки зору, з метою проведення обґрунтованого аналізу видів відповідальності слід використовувати класифікацію – один із основних прийомів формальної логіки. Як відомо, класифікація – це своєрідна система складнопідрядних понять тієї чи іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовуються як засіб для забезпечення зв'язків між цими поняттями чи видами об'єктів [11, с. 357].

Дослідження інституту цивільної відповідальності є неможливим без формування моністичного підходу до трактування юридичної відповідальності, а звідси, і розуміння її сутності.

«Для того щоб вирішити проблему, як казав свого часу Рене Декарт, треба визначити поняття». За результатами аналізу чинного законодавства, можна зробити

висновок про те, що донині не існує єдиного розуміння цивільної відповідальності. Така ситуація зумовлена, на думку більшості науковців, відсутністю легального поняття цивільної відповідальності. Між тим даний аргумент видається непереконливим, адже, якщо слідувати за такою логікою, то, очевидно, не можна не оминати й того, що на сьогодні відсутнє законодавче визначення поняття й юридичної відповідальності. Незважаючи на вищевказане, одним із раціональних шляхів розв'язання поставленого завдання є формулювання поняття юридичної відповідальності через посередництво вироблення її єдиної парадигми, а звідси і з'ясування місця та специфіки цивільної відповідальності, зокрема.

Метою цієї роботи є виявлення особливостей цивільної відповідальності, які зумовлюються належним їй місцем у системі юридичної відповідальності, а також розробка на цій основі науково-теоретичних рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання дослідженого феномену правової дійсності.

Отже, сутність відносин, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, полягає у самому призначенні відшкодування шкоди, завданої потерпілому, за рахунок того, хто її заподіяв. На думку П. М. Рабіновича [10, с. 45–48], однією із особливостей відповідальності, яка виникає внаслідок завдання шкоди, – є відновлення попереднього майнового становища потерпілого, головними чином за рахунок того, хто заподіяв шкоду. Така позиція вже утвердилася та протягом багатьох років є домінуючою. Але чи зовсім однозначним формулюванням залишатиметься вживання такого терміну, – як «потерпілий», адже за характером правовідносин із завдання шкоди зрозумілою виявляється логіка законодавця щодо застосування цього терміну. Попри позицію законодавця, видається, необгрунтованою застосування даного поняття щодо специфічних цивільних правовідносин із відшкодування шкоди. Адже, якщо виходимо з того, що попередній майновий стан відновлюється, то як можна найменувати відповідну особу «потерпілим». З іншого боку, якщо таке формулювання є виправданим, зокрема, з огляду на специфіку існуючої правотворчої техніки, то виникає запитання: чи можна говорити про якість відновлення попереднього майнового становища особи і паралельно іменувати його потерпілим.

На думку тих науковців [7; 9; 13; 15], які «пропагують» аргументованість існування такої категорії у цивільному праві, як «попереднє майнове становище», обов'язок із відшкодування заподіяної шкоди має майновий характер і полягає у відшкодуванні збитків у повному обсязі. Але таке формулювання потрібно переглянути, хоча б з огляду на те, що обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду, як правило, кваліфікується як вид цивільної відповідальності, що не є зовсім обгрунтованим для особи правопорушника, полягає не лише у майнових втратах, але й немайнових (обов'язок спростувати недостовірну відповідальність, яка була поширена за відсутності на це законних підстав), організаційних (переведення платника на акредитивну форму розрахунків). Між тим негативні наслідки (обтяження), які настають («лягають на плечі») для правопорушника характеризується специфічним характером, адже містять елементи і компенсаційних, і штрафних відносин, а отже мають певні ознаки цивільної відповідальності. Із цими особливостями зазначених відносин пов'язана та обставина, що обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду, як правило, кваліфікується в літературі в розумінні саме цивільної відповідальності.

Відомо, що для цивільної відповідальності є характерним не будь-який державний примус, а саме такий, що відображає настання негативних майнових чи (та) немайнових [1; 2].

Стан дослідження. Теоретичні проблеми юридичної відповідальності в цілому та цивільно-правової відповідальності, зокрема, були і є предметом досліджень багатьох відомих вчених-правознавців, таких як: М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Б. С. Антимонов, Г. М. Белякова, Д. В. Боброва, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, М. І. Брагінський, С. М. Братусь, А. С. Васильєв, В. М. Вітрянський, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, І. В. Жилінкова, Г. В. Єрьоменко, О. С. Іоффе, В. М. Коссаєв, О. В. Кохановська, Н. С. Кузнєцова, І. М. Кучеренко, В. В. Луць, Р. А. Майданик, М. С. Малєїн, В. К. Мамутов, Г. К. Матвєєв, Й. О. Покровський, З. В. Ромовська, Н. О. Саніахметова, М. М. Сібільова, А. О. Собчак, І. В. Спасько-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, В. О. Тархов, В. І. Труба, Р. Й. Халфіна, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. М. Хуторян, Ю. С. Червоний, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневич, С. І. Шимон, В. С. Щербина та інші. Між тим дослідження специфіки цивільної відповідальності є неповним без виявлення її особливостей, зокрема, це стосується суб'єкта цивільного правопорушення.

В доктрині цивільного права прийнято поділяти цивільну відповідальність на договірну та позадоговірну (деліктну) за такими критеріями, як підстава виникнення правовідносин (договір чи факт протиправної поведінки). Між тим є ще чимало законодавчих та доктринальних проблем, які потребують нових шляхів до їх вирішення.

Одним із видів позадоговірних зобов'язань – є зобов'язання з безпідставного придбання або збереження майна. Згідно зі ст. 1213 Цивільного кодексу України, особа, яка безпідставно одержала майно за рахунок іншої особи, зобов'язана повернути його потерпілому в натурі. В даному випадку такий обов'язок повернути безпідставно одержане майно виступає різновидом цивільно-правової санкції. Причому остання не є відповідальністю у її власному розумінні, адже така цивільно-правова санкція, як повернення безпідставно збереженого майна, не містить необхідних ознак відповідальності [8; 9; 13; 14]. Це можна аргументувати таким: цивільна відповідальність характеризується такими її особливостями, як: негативними наслідками для особи правопорушника, які полягають у позбавленні певних прав, у заміні невиконаного обов'язку новим, додатковим, а повернення безпідставно придбаного чи збереженого майна виступає виконанням особою свого обов'язку, передбаченого чинним законодавством, причому відповідальністю для неї вже буде не стягнення майна.

Досить різнопланово питання відповідальності в українській науці трактує Конституційний суд України [2], зокрема це стосується формування певної концепції та тлумачення її сутності. При цьому єдиний орган конституційної юрисдикції у викладі своїх міркувань, очевидно, виходить з того, що головним обов'язком держави є утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Що ж, така позиція суду ймовірно продиктована основоположними засадами, викладеними у Конституції України. Проте, незважаючи на такий обгрунтований підхід вищого органу в системі конституційної юрисдикції, який є цілком передбачливим, проблеми трактування відповідальності в українській науці залишаються все ж таки не вирішеними. Тому назріла потреба перегляду окремих, вже усталених

них положень в українській сучасній науці, зокрема це стосується і цивільної відповідальності.

Треба підкреслити, що такі науковці, як Г. К. Матвеев, В. А. Рахмилович [4; 5; 6; 7], дещо по-іншому трактують об'єкт протиправних дій. Так, адже, на їх думку, порушення будь-яких майнових відносин, які виражаються у формі «нанесення» відповідної шкоди, породжує не тільки цивільну відповідальність. Та обставина, що в цьому аспекті (правового регулювання відповідальності) можлива будь-яка форма протиправності, являється саме прямим відображенням, прямим наслідком того факту, що майнові відносини регулюються та охороняються не тільки цивільним, а й іншими галузями права [5, с. 29].

Тому, звідси можна прийти до висновку, що сфера дії інституту цивільної відповідальності – ширше сфери будь-якого цивільного регулювання. Тому, на сьогодні вважається, що різні види відповідальності підводити під єдине розуміння аж ніяк не можна.

Не викликає сумнівів те твердження, що за умови нанесення шкоди споживачу внаслідок продажу недоброякісної продукції, позов потрібно подавати до виготовлювача, а не до продавця [11; 12]. Звідси, при цьому слід чітко розмежовувати претензії, які направлені до сторони в договорі і до виготовлювача товарів. Попри вищевказане, до контрагента в договорі пред'являвся би позов про неналежне виконання договору: про відшкодування вартості недоброякісної продукції чи витрат на його виправлення, а до виготовлювача – позов про відшкодування шкоди (деліктної), спричиненої несправним предметом (для прикладу збитків про пошкодження предметів чи меблів в результаті самозгоряння кольорового телевізора). При цьому, як видається обидва позови можна було б розглядати в одному процесі). За такого підходу, зокрема, у вирішенні питання відшкодування шкоди, торгове підприємство виконувало би функцію браку недоброякісної продукції, а виготовлювач, продукцією, якою спричинена шкода споживачу, мав би відшкодувати його за так званім «деліктним» позовом.

В етимологічному розумінні відповідальності треба зауважити, що юридична відповідальність – це виконання обов'язку на основі державного примусу. З таким твердженням варто погодитися, проте це лише один бік проблеми. Адже з цього приводу є й інші позиції. Скажімо, така обов'язкова ознака юридичної відповідальності, як державний примус, може бути, як вважають деякі автори, як реальним, реалізованим, так і потенційним [9; 13; 14; 15]. Причому в останньому випадку, як видається, має місце саме добровільне виконання цивільної відповідальності (наприклад, відшкодує збитки, моральну шкоду тощо), поряд з цим, без втручання в цей процес держави, хоча така можливість й існує. Між тим така специфіка, очевидно, зумовлена тим, що «відповідальність здійснюється шляхом правозастосування і не може бути реалізована добровільно [Джавадов Х. А. Юридическая ответственность: феноменологические признаки сущности и оснований // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 147.]. Однією із кваліфікуючих ознак відповідальності є, безперечно, негативні юридичні наслідки для деліквента, адже немає юридичної відповідальності без таких наслідків, що є обґрунтованим з огляду на існуючу правозастосовчу практику.

Деякі вчені стверджують [5; 8; 11], що в окремих випадках держава надає значення санкції наслідкам, що виникають у результаті факту правопорушення,

скажімо, це стосується й наслідків заподіяння шкоди, невиконання договору тощо). Причому ці та інші особливості можуть виконуватися правопорушниками самотійно, добровільно, без обов'язкового втручання у цю діяльність.

Чимало науковців цілком виправдано, як видається стверджують, що не може бути завершеного наукового дослідження без дослідження сутності феномену юридичної відповідальності [11; 14; 15]. Таким чином, відносини, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, займають у цивільному праві специфічне місце, адже містять елементи різноманітних відносин: у тому числі і штрафних, і превентивних, і компенсаційних. Таким чином, можна зробити висновок, що ці особливості мають певні ознаки цивільної відповідальності.

Так, інститут юридичної відповідальності був предметом дослідження юридичної науки як за радянських часів, так і в період сучасної України. Причому, до цієї проблематики долучалися науковці, які займалися дослідженням, як теорії права, так і багатьох галузевих наук. Поряд з цим, даний інститут аналізується в якості засобу поновлення та охорони прав суб'єкта, що обґрунтовується основним призначенням досліджуваного феномену державно-правової дійсності.

З одного боку, під відповідальністю розуміють міру державного примусу, що відповідно обґрунтовується юридичним та суспільним осудом поведінки правопорушника і відображається у формі конкретних негативних наслідків (обтяжень майнового чи немайнового характеру). В іншому баченні цей аспект можна розглядати таким чином: юридичну відповідальність слід трактувати в якості відповідного суспільного відношення між державою в особі її спеціальних органів і, закономірно, правопорушником, на якого покладений обов'язок зазнавати конкретних обтяжень і несприятливих наслідків за вчинене правопорушення. Цієї позиції, зокрема, дотримується Р. А. Майданик [2, с. 98-99]. Проаналізувавши таке твердження, можна дійти висновку, що терміни «обтяження» та «негативні ущемлення» науковцем [3, с. 90-97], який займається дослідженнями у сфері загальної теорії права та держави, використовуються неоднозначно, зокрема, в якості самотійних за своїм значенням понять. Між тим, таке формулювання, в якому правник вживає єднальний сполучник «та» свідчить про те, що логічна операція «кон'юнкція» за законами формальної логіки передбачає в такому випадку, що особа правопорушника зазнає і несприятливих наслідків, і додатково ще якихось своєрідних обтяжень. Але постає, як видається, цілком закономірне запитання: що виступатиме саме відповідальністю у її власному розумінні (чи тільки наслідки за традиційною концепцією, чи і несприятливі наслідки, і так звані обтяження). Якщо зважати на таке формулювання, згідно якого означені терміни будуть відігравати самотійне значення, то треба дослідити правову природу та їх етимологію [7, с. 67].

Отже, по-перше, звернемося до формулювання «несприятливі» чи «негативні» наслідки. Можна їх вживати як синонімічні. Очевидно, що так. Але ж як тоді бути, якщо результат заподіяння конкретної шкоди правопорушником може полягати й у негативних для відповідних осіб наслідках, але не обов'язково несприятливих. За такого підходу слід уникнути підміни відповідних понять. Позаяк, наслідки – це і обтяження одночасно, зокрема, якщо говорити про відповідальність. Проте наслідки, уявляється, виступають значно ширшим поняттям по-відношенню до терміну «обтя-

ження». Тому, на основі вищенаведеного, можна прийти до висновку, що в українській цивілістичній науці термінологія потребує забезпечення чистоти та однозначності відповідних категорій та понять, зокрема, це можливо шляхом проведення теоретико-правового аналізу їх сутності, а відповідно буде з'ясовано правильність використання окремих термінів вже через посередництво моністичного підходу до розуміння сутності відповідальності.

Загальноприйнятого розуміння відповідальності в українській правовій науці так і не вироблено. Скажімо, у одних випадках вона тлумачиться в якості саме однієї із форм державного примусу, який ґрунтується

на юридичному та суспільному осуді поведінки делінквента (правопорушника), причому дістає свій вияв у встановленні для нього конкретних негативних обтяжень, наслідків майнового та особистого характеру. З іншого боку, вона трактується як передбачене нормами права відповідне суспільне відношення між державою і правопорушником, на якого, зокрема, покладено обов'язок зазнати конкретних позбавлень, обтяжень за «скоєне» ним всупереч основоположним принципам та нормам права. Втім, на сьогодні обґрунтовується самостійність виокремлення такого виду відповідальності, як цивільно-процесуальна, що продиктовано, очевидно, потребами сучасного правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. – 2-ге вид. допов. – Київ : Атіка, 2005. – С. 190–195.
2. Аномалії у цивільному праві України : навч.-практ. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. / за заг. ред. Р. А. Майданика. – К. : Юстініан, 2010. – С. 190–197.
3. Мамут Л. С. Проблема ответственности народа / Л. С. Мамут // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 19–28.
4. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К. : Изд-во КГУ, 1995. – 380 с.
5. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 312 с.
6. Канзафарова И. С. Гражданско-правовая ответственность / И. С. Канзафарова. – Одесса : Астропринт, 1998. – 76 с.
7. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 1 [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, В. І. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
8. Боброва Д. В. Понятие и суть юридической ответственности. Реализация норм права // Теория права и государства : учебник. – Х. : Одиссей, 2009. – С. 26–30; С. 369–378.
9. Тархов В. А. Система юридической ответственности / В. А. Тархов. – М., 2001. – С. 27.
10. Рабінович П. М. Теорія держави та права / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2010.
11. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право / М. С. Строгович. – М. – 1979. – № 5. – С. 73.
12. Иоффе О. С. Обязательство по возмещению вреда / О. С. Иоффе. – М.: Изд-во Ленингр. ун-та, – 1952. – С. 38–39.
13. Иоффе О. С. Обязательное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
14. Тархов В. А. Поняття юридичної відповідальності / В. А. Тархов. – М. : Правознавство, 1973. – С. 33–34.
15. Крусс В. І. Конституційні критерії юридичної відповідальності / В. І. Крусс // Конституційне й муніципальне право. – 2006. – № 4. – С. 43.